

O hemel, heb ik wel een ziel?

Dit ter sprake brengen, getuigt niet van gevoel voor timing. In onze tijd is het voor tallozen een vaststaand feit dat we geen ziel hebben, althans, geen ziel die ook los van het lichaam kan bestaan, bijvoorbeeld bij de dood. De meeste filosofen zien de ziel zoals de kleur van dit herfstblad; oneindig mooi, maar een aspect van het oppervlak van het blad. De rode kleur kan niet zonder het blad bestaan. We noemen dit, zoals u weet, physicalisme. Ook christenen zitten vaak op dit spoor, denk aan de Amerikaanse godsdienstfilosofen Peter van Inwagen, of Nancy Murphy. Voor de hemel hebben we die ziel toch ook niet nodig; in het christelijk geloof draait het immers om de opstanding des vlezes? Nou: als onze hersenen straks – in een getransformeerde vorm – mogen opstaan, is er ook weer een ziel!

Eerst lastige ruis in de transmissie naar u wegfilteren: ik gebruik geest en ziel als elkaars synoniem in deze lezing.

Voordat we ons thema frontaal benaderen geef ik eerst een aantal redenen voor de relevantie ervan. Het bestaan van een ziel is ten eerste relevant omdat we zonder ziel geen authentieke vrijheid hebben. Zonder authentieke vrijheid wordt de mens in het vlak van het dier, van de machine getrokken. Denk aan het beroemde boek '*L'homme machine*' van de de 18de eeuwse materialist La Mettrie. Opvoeden is dan africhten, strafrecht dressuur, het ja-woord van geliefden geen geschenk maar een gedetermineerd effect vanuit de hersenkwabben. Iedereen, gelovige en ongelovige, zou dus tot het uiterste intellectueel verzet moeten plegen – vrij als hij is – tegen de belediging dat hij niet meer is dan een automaat. Dus de eerste relevantie is: zonder echte ziel geen authentieke vrijheid: een algemeen menselijk belang.

Verder kleurt het bestaan van de ziel ook je houding ten opzichte van het geloof in God. Als er een ziel bestaat, een echt niet-materieel iets, wordt het bestaan van een niet materiële Geest die wij God noemen veel aannemelijker. Misschien zelfs nodig, want kan het geestelijke werkelijk voortkomen uit materie? Is het niet veel logischer dat het geestelijke voortkomt uit iets geestelijks? En omgekeerd, als er geen ziel is, als alles materie is, dan hoor ik de duivel de champagne al ontkurken. Want de gedachte dat alles in deze wereld voortkomt uit een levenloze oerknal en blinde evolutie kan hij dan wat makkelijker aan de man brengen. Dit onderwerp is dus qua geloof niet neutraal: een atheïst heeft er belang bij om zich te verzetten

tegen het bestaan van de ziel. Moet hij hier zich gewonnen geven, dan heeft hij toch zeker al een looper verloren. Schaakmat begint te dreigen. Ik noem dit het apologetisch belang.

Ik zoek de relevantie dus niet in het feit dat het bestaan van een ziel ook de weg opent voor allerlei populaire verschijnselen als Sjamanisme en het medium Char op RTL4. Ik kan u verzekeren dat dit symposium niet mede is mogelijk gemaakt door RTL4. Zeker, ik zal betogen dat de losse ziel bestaat, maar ik houd mij in dit soort kwesties toch aan de levenswijsheid van bijbel en christelijke traditie, namelijk: al zou het zo zijn dat er soms werkelijk contact met gestorven zielen is, richt je er niet op, wordt geen Char. Voor je het weet raak je er namelijk aan verslaafd. De zonnestralen van *Gods* geest worden dan gevangen in een web van allerlei geesten die ertussen schuiven. Zoals de maan een zonsverduistering veroorzaakt. Maar genoeg over de relevantie, vandaag gaat het natuurlijk om de vraag of het *waar* is dat wij een ziel hebben.

Kern van het betoog

De kern van dit betoog is eenvoudig. Er is vrijheid, vrijheid vereist een *als het moet* losse ziel, er is dus een dergelijke ziel. Ik loop deze drie stapjes even langs. Er is vrijheid: u was vrij in uw beslissing om hier vanmiddag wel of niet te komen. Zulk soort echte vrijheid veronderstelt echter een geest die niet het verlengstuk is van de materie, meer is dan een bepaald aspect van materie (rode blad!): veronderstelt een geest die zelf op het lichaam in kan werken. Daarom bestaat er een dergelijke ziel. Dat is de kern van het argument dat ik vanmiddag naar voren zal brengen.

Voordat er opnieuw veel ruis ontstaat verduidelijk ik eerst wat ik met een *als het moet* losse ziel bedoel. Als christen denk ik dat de echte mens bestaat uit een lichaam en een ziel in een, zoals de traditie dat noemt, compositie. Omdat ik het echter steeds over de mogelijkheid van een losse ziel moet hebben, zou u kunnen gaan denken dat ik die losse ziel als de echte mens zie. Maar de gehele christelijke traditie leert mij dat je dan het lichaam te kort doet: de echte mens is de compositie van ziel en lichaam. Toch ben ik van mening dat de ziel los van het lichaam kan zijn, bijvoorbeeld bij de dood. Dat is echter niet de natuurlijke bestaansvorm van de ziel. Daarom spreek ik over een *als het moet* losse ziel. Meer technisch kun je dat zo

uitdrukken: het gaat mij om de ontologische zelfstandigheid of ontologische onreduceerbaarheid van de ziel.

Dit argument voor de ontologische onreduceerbaarheid van de ziel vanuit vrijheid is beslist niet alleen door mij naar voren gebracht: Plato heeft er een versie van, Duns Scotus, onder anderen. Er zijn ook nog vele andere argumenten voor de ontologische zelfstandigheid van de ziel, één daarvan zal straks zijdelings ter sprake komen. Ik ken overigens geen steekhoudende argumenten voor het tegendeel, maar misschien kan Professor Drees ons wat dat betreft uit de droom helpen.

De indeling van deze lezing is als volgt:

1. Er is authentieke vrijheid (wie beweert dat dit niet zo is, moet dat bewijzen).
2. Die vrijheid vereist een (als het moet) losse ziel.
3. Augustinus en Duns Scotus over de (als het moet) losse ziel.
4. Even nog wat doorkijkjes, afrondend.

1 Er is vrijheid

Vrijheid bestaat. Ik doel dan op wat ik noem **formele vrijheid**: de **vrijheid om a of niet-a te willen**, afgezien van de vraag of je dat ook kunt realiseren. Soms kun je dat wel, soms niet. U heeft besloten hier te komen, u kon dat ook nalaten. Maar een gevangene kan zijn keus om te willen vertrekken niet realiseren. Hij kan dat echter nog steeds wel of niet willen: dat is zijn formele vrijheid. In de gevangenis is die vrijheid dus niet verdampt, zoals men soms beweert, daar kun je je vrije wil alleen niet *realiseren*.

Bij nare verlangens of gewoontes is er een analogie met de gevangenis. Neem roken. Stel dat Peter daarmee op wil houden. Dat betekent nog niet dat hij dat direct kan realiseren. Toch heeft Peter de vrijheid om wel of niet te willen stoppen. Dat is een fundamenteel aspect van het veelzijdige verschijnsel van vrijheid. Ik noem dit aspect, aansluitend bij anderen, dus formele vrijheid: dat is

de vrijheid om a of niet-a te willen (synchroon), afgezien van de vraag of je dat ook kunt realiseren.

In mijn argument voor het bestaan van de ziel draait het om het bestaan van deze formele vrijheid. Deze formele vrijheid is een instrument waarmee we ja of nee kunnen zeggen tegen onze verlangens en neigingen, ook een heel belangrijk aspect van de wil: ik noem dat het dispositionele aspect van de wil. Naast formele vrijheid is er dus ook dat dispositionele aspect. Verlangens, neigingen en gewoontes, allemaal zaken met een neurobiologische component, kunnen we met de formele vrijheid volgen of, vetoën, hoewel dit laatste niet altijd te realiseren is. Ik pas het even toe op een mooie mythe: Odysseus die zichzelf aan de mast vastbindt om de sirenen te kunnen weerstaan. Hij wist dat zijn neurobiologisch verankerde neiging naar sensuele schoonheid hem te machtig zou worden. Hoewel hij die neiging vanuit zijn formele vrijheid wil vetoën, voorziet hij dat hij dat veto niet zal kunnen effectueren, als straks de zoete klanken van de sirenen hem zullen verleiden. Daarom bindt hij zichzelf aan de mast: hij bedwingt zijn lichaam en de dispositionele aspecten van zijn geest alsof het om een willoos en redeloos dier gaat. Maar dat doet hij met zijn *eigen* geest, preciezer, met de formele vrijheid. Hij had ook kunnen kiezen om zich naar de sirenes toe te laten lokken.

Nu zijn er veel filosofen die beweren dat vrijheid niet bestaat, ik heb hier een minderheidsstandpunt verwoord. Niet dat ze het begrip formele vrijheid nauwkeurig voor ogen hebben en het bestaan daarvan dan vervolgens ontkennen, nee, in plaats van dit pincetbegrip hanteert men meestal een vrijheidsbegrip dat breder is: beetje als een hooivork soms. En daarvan zeggen ze dan dat het niet bestaat. Want een kettingroker is bijvoorbeeld niet vrij om direct te stoppen met roken. Dan realiseren zij zich dus niet dat die kettingroker, ondanks dat onvermogen, wel vrij is om wel of niet te willen stoppen: de formele vrijheid is intact. En zo, niet gehinderd door nauwkeurige begripsanalyse, beweren deze denkers dat alles bepaald wordt door de mechanismen in onze neurobiologie, genen en omgeving. We zijn dus ingewikkelde machines. De moed van iemand die in de oorlog Joden verborg is dan een vrome illusie, meer een kwestie van zijn 'novelty seeking' genen. Deze visie op vrijheid heet compatibilisme. Men beweert namelijk dat vrijheid compatibel is met het volledig gedetermineerd zijn van onze keuzes. Vrijheid is dan de ervaring van iets graag en spontaan doen, maar dat je daarbij werkelijk iets te kiezen hebt is een illusie. Uw idee om vanmiddag heerlijk in een herfstbos te gaan wandelen en niet hier te komen, zou dan even onmogelijk zijn geweest als het idee om de Atlantische oceaan over te zwemmen.

Vreemde bewering zult u zeggen. Inderdaad. En ik vind het een goede gewoonte om de bewijslast van vreemde beweringen bij hen te leggen die ze maken. Als ik beweer dat het mannetje op de maan drie ogen heeft in plaats van twee, dan moet ik dat bewijzen. Ik leg

daarmee niet een plicht op mijn verbaasde publiek om te bewijzen dat er helemaal geen mannetje op de maan bestaat. Analoog vind ik dat mensen die beweren dat er geen formele vrijheid is, dat moeten bewijzen. Tot nu toe ken ik geen betoog dat ook maar enigszins in de richting van een bewijs komt. Wat betreft het bekende experiment van Benjamin Libet rond de *readiness potential* moet u maar even in *Waar geest is, is vrijheid* kijken, daar ga ik op dat schijnbare tegenvoorbeeld in. Ik ga daarom uit van het feit dat er formele vrijheid is en ben benieuwd naar iedereen die beweert dat er bewijs is voor het tegendeel.

2 Vrijheid vereist een ontologisch onreducerbare ziel.

Formele vrijheid vereist een ziel met een zekere zelfstandigheid. Dit is de communis opinio onder filosofen: als fysicist, kun je geen echte vrijheid denken. Vrijheid is voor fysicisten meestal iets uit een museum, net als maagdelijke geboorte bijvoorbeeld, en strijdbaar bezingen ze de voordelen van compatibilisme. Jaegwon Kim echter, is voorzichtiger. Deze door mij bewonderde denker is zelf fysicist en hij voelt aan dat het juist een groot probleem is voor het fysicalisme dat het geen plaats kan geven aan wat hij noemt ‘mental causation’, iets wat hij ook scherp aantoonst. Maar ik zal zijn technisch betoog hier niet tonen, maar me beperken tot een beeldend argument dat Plato gebruikt in zijn dialoog *Phaedo* over de ziel. Het is de dialoog waarin Socrates afscheid neemt van zijn vrienden en de gifbeker zal gaan drinken. Het is er hem dus alles aan gelegen om zijn vrienden duidelijk te maken dat de ziel onsterfelijk en goddelijk is, al kan het lichaam sterven. Juist als het lijkt dat hij zijn vrienden heeft overtuigd, komt Simmias met een tegenwerping: hij vraagt of de ziel niet lijkt op de harmonie van de snaren van een lier.

Ook dat harmoniëren is in een goedgestemde lier onzichtbaar, onlichamelijk, wondermooi en goddelijk. Maar de lier zelf en haar snaren zijn lichamen: lichamelijk, samengesteld, aards, en verwant met het sterfelijke.

In dit beeld kunnen we ook de moderne fysicist herkennen, het is een variant op het herfstblad idee. Zoals een lier harmonie voortbrengt, brengen hersenen gedachten voort. Simmias maakt dan het punt: als de lier wordt vernietigd, verdwijnt ook de harmonie. De harmonie kan niet los van de snaren voortbestaan. Ze is dus niet ontologisch zelfstandig.

Arme, Socrates, van je vrienden moet je het maar hebben! Weg eeuwig leven! Maar Socrates blijft zoals bekend onverstoort en antwoordt, even verderop:

‘Kan volgens jou een harmonie zich anders voordoen dan de elementen waaruit ze is samengesteld?’

‘Zeker niet.’

‘Ook kan ze, denk ik, niets doen noch ondergaan dan wat die elementen doen of ondergaan. Maar dan is het ook niet de taak van een harmonie de samenstellende elementen te leiden, maar wel te volgen.’

Daarmee wordt Simmias weerlegd: Socrates laat de voor hen beide absurde consequentie zien van de analogie van de lier: *dan, Simmias, moet de geest het lichaam volgen in plaats van het lichaam de geest!* Dit beeld van Plato is veelzeggend en ook Jaegwon Kim, als vertegenwoordiger van de moderne filosofie, heeft geen ontsnappingsgaatjes kunnen vinden: fysicalisme is fysicalisme doordat je juist aanneemt dat het geestelijke een superveniërend en daarmee gedetermineerd aspect is van de hersenen. De superveniërende geest wordt gerealiseerd door neurobiologische gebeurtenissen in de hersenen. Een harmonie volgt de snaren die haar voortbrengen, een harmonie kan de snaren niet willen leiden! Zo is het ook binnen het fysicalisme: de gedachten volgen de hersenen en kunnen niet die hersenen willen leiden. Zo sluit fysicalisme dus formele vrijheid uit en moet daarom verworpen worden, want formele vrijheid bestaat. We moeten dus kiezen voor de **ontologische zelfstandigheid van de ziel in een compositie met het lichaam.**

3 Argumenten van Augustinus en Duns voor de (als het moet) losse ziel.

Ik ga nu laten zien dat dit argument vanuit vrijheid bij de Middeleeuwse monnik en filosoof Duns Scotus opeens verrassend naar voren komt. Dit argument vanuit vrijheid is niet het enige, er zijn veel meer argumenten voor de zelfstandigheid van de ziel. Duns bespreekt ze, maar betoogt dat het argument vanuit vrijheid het sterkste staat.

Het argument dat denkers vóór (en na) Duns het meeste gebruiken is dit: je kunt een gedachte niet identificeren met iets materieels. Want dan zou een gedachte als $\sqrt{4}$ is 2 moeten kunnen wege. Of je zou van iets materieels (de moderne neurowetenschapper zou zegen: vurende zenuwcellen!) moeten zeggen dat het zoiets als begripsinhoud heeft. Plato, Plotinus, Augustinus, en Thomas gebruiken allemaal dit argument (en na Duns ook bijvoorbeeld Descartes, Leibniz, Strawson en Plantinga). Maar het is nog niet een heel sterk argument voor het bestaan van een als het moet losse geest, want het is misschien mogelijk dat iets fysisch mentale aspecten heeft. Dit is de dominante moderne visie, die we dus al vonden in Plato's analogie van de lier, als hij bespeeld wordt. Augustinus laat heel duidelijk zien welke vooronderstelling verder nog moet gelden wil dit argument wél kracht hebben. Hij zegt:

Maar als lichamelijke zaken met lichamelijke ogen op grond van een zekere onderlinge verwantschap worden onderscheiden, dan moet de ziel waarmee we die onlichamelijke dingen zien, niet lichamen of een lichaam zijn.

Hier laat Augustinus de aanvullende schakel zien: inderdaad, er zijn abstracte gedachten, en die kun je niet wege, maar wie daarom wil concluderen dat die gedachten gedragen worden door iets niet-fysisch, door iets dat geestelijk is, moet dan aannemen dat het gelijke door het gelijke wordt waargenomen. Dat is de zwakste schakel in dit argument (blijft heel sterk!). Dat deze schakel aangevochten kan worden benoemt Augustinus niet. Hij wipt er snel overheen. Hier zit een gelijk van de moderne fysicisten.

Ik vond het zo verrassend dat Duns Scotus dat *wel* benoemt. Als we bij Duns aanlanden zien we ook inderdaad een enorme sprong vooruit in diepte van analyse en exactheid van argumentatie. Met recht de *doctor subtilis*: de 'precieze professor'. Een tipje van de sluier kan ik hier slechts oplichten. Duns stelt:

maar om bij de gewenste conclusie te komen, namelijk dat de natuur van ons intellect immaterieel is, moet men bewijzen dat deze ken-activiteit die het universele als zijn object heeft op geen enkele wijze kan toekomen aan (communicari) materie.

Dit komt dus hierop neer: zeker, de ken-activiteit zelf is immaterieel. $\sqrt{4}$ is 2 heeft geen ruimtelijke grootte. Je hoeft deze gedachte ook niet proberen te wege. Duns erkent echter dat dat geen dwingend argument voor de immaterialiteit van de ziel oplevert, want de gedachte kan misschien een aspect zijn van iets fysisch?

Dan komt Duns echter op de aard van de wil: daar ligt *wel* een argument voor de immaterialiteit van de geest. De geest heeft alternativiteit; de vrije wil kan uit twee alternatieven kiezen. Dat heeft materie niet: dat is altijd maar één weg. Daarom kan de geest niet door de materie bepaald worden en moet zij ontologisch onreducieerbaar zijn. Daarmee geeft Duns dus een scherpzinnig middeleeuws antwoord op een terechte vraag van de moderne *philosophy of mind*: waarom zou het mentale geen aspect van de materie kunnen zijn? Vanuit de verte herinnert zijn betoog aan de woorden van Socrates in de Paedo, hoewel hij een veel scherpere analyse en argumentatie levert.

4 Even nog wat doorkijkjes, afrondend

Ik geloof dat dit argument, samen met de andere, een grote bewijskracht heeft. Maar waarom dan toch de triomftocht van het fysicalisme? Ik moet twee oorzaken selecteren uit velen. In *Waar geest is, is vrijheid* leg ik de vinger bij Descartes. Dat is natuurlijk verrassend, want Descartes is voor velen juist de bekendste *verdediger* van een losse geest. Dat is waar, maar hij sloopte daarbij tegelijk twee beslissende onderdelen uit de klassieke visie. Alsof hij het idee van de molen van de middeleeuwen overnam, maar de molensteen eruit sloopte en de wieken eraf haalde. Zo incompleet is het dualisme van Descartes. **Het nominalisme van Descartes kun je zien als het** slopen van de molensteen. Vanuit het nominalisme kun je namelijk niet meer aangeven waarom een bepaalde ziel individueel is. Descartes heeft alleen maar ruimte voor *algemene* zielssubstantie, niet voor *deze* ziel van, zeg, Klaas. Daarvoor heb je nodig wat Duns Scotus noemt de *haecceitas* (in moderne termen: essentiële individuele eigenschappen). En het opgeven van het idee dat de ziel het lichaam bezielt en leven geeft staat gelijk met het slopen van de wieken. Wie vraagt waarom het fysicalisme in onze tijd getalsmatig zo heeft kunnen triomferen, zou daarom aan de filosofische invloed van Descartes kunnen denken: geen wonder dat zijn verre nazaten niet met die molen konden malen en naar alternatieven zijn gaan zoeken! Fysicalisme!

En ten tweede: denk aan wat ik in de inleiding zei: het thema is niet neutraal. Voor een man als la Mettrie, gevlucht naar Holland in 1745, was het een vaste pijler onder zijn missionair atheïstische levensbeschouwing. Het materialisme van zijn *L'Homme Machine* was een deel van de munitie voor zijn militante atheïsme. Dat materialisme kwam echter niet uit zijn medische, empirische studies, al suggereerde hij dat wel. La Mettrie lijkt op moderne biologen en neurobiologen die doen alsof hun empirische wetenschap hun atheïsme bewijst:

La Mettrie is de Dawkins of de Swaab van de 18de eeuw, niets nieuws onder ze zon. Maar goed, missionaire atheïsten als La Mettrie zijn meestal weinig ontvankelijk voor argumenten. Ze weten het allemaal al. We moeten dus rekening houden met de mogelijkheid dat de triomf van het fysicalisme meer samenhangt met missionaire bevoegenheid dan met argumentatie.

Wat was de leermeester van La Mettrie, Boerhaave, dan anders. Boerhaave was, in tegenstelling tot La Mettrie, beroemd vanwege zijn *empirisch* onderzoek. Er is een keer een brief uit China geschreven met “Boerhave, Europa” erop. En die brief kwam aan. Maar Boerhaave was diep gelovig en getuigt dat hij bv de emotie van de woede alleen door langdurig aanhoudend gebed en meditatie heeft kunnen overwinnen. Niets van: ‘het zijn nu eenmaal de amandelkernen in mijn limbisch systeem’. Nu wist Boerhaave dát natuurlijk nog niet, maar ook als hij het geweten had, was hij denk ik toch blijven bidden.